

The Oldest Collage Art in the Quran Museum of Astan Quds Razavi from the Seljuk Era

Vahid Tavassoli

*Corresponding author, MA. in Iranian Studies, Manuscript Research Specialist at Astan Quds Razavi Library, Mashhad, Iran. E-mail: sartoranj@gmail.com

Abstract

Objective: The collage art is one of the branches of book layout in Islamic civilization entered Iran from the East and during the Timurid period; however, this research revealed that the history of the art of cutting dates back to the Seljuk period and the beginning of the sixth century AH. This art can be identified in the endowment pamphlets of the Yahya Hibatullah al_Husayni family to the library of the Razavi Holy Shrine. The purpose of this research is to identify and analyze the oldest collage art used in the manuscripts and illuminations of the Quran in the Quran Museum of Quds Razavi Province, which is related to the Seljuk period.

Methodology: The research is applied in terms of purpose conducted in a descriptive and analytical manner with purposeful sampling. Given the lack of access to the original sources, the data collection tool is library-based, and a checklist of manuscript information was prepared, then analyzed through tables, and finally, the findings were presented in the form of conceptual passages.

Findings: It showed that all the manuscript elements of the Qurans, including their writing and illumination, were done by the Hibatullah al_Husayni family or under their supervision. By comparing the manuscript elements of these booklets, it was found that all the booklets were arranged in the same way; therefore, both booklets 4240 and 82 were written and illuminated in the same period. The findings showed that two patterns were used in the sectoral art papers: one protective in booklet 4240 and the second protective and decorative pattern in booklet 82.

Conclusion: The findings obtained from the manuscript analysis of the collection of Quranic pamphlets revealed that the sectorial art used in these Qurans was created by the Hibatullah al_Husayni family at the Bayhaq calligraphy center in Khorasan, and that the artist or master responsible for the sectorial art worked in this calligraphy center. Another result of this research is the identification of the oldest sectorial art related to the Seljuk period, which was executed in a simple form or with geometric knotting designs. It was also discovered that geometric motifs

were not incorporated into the sectorial art patterns of the Timurid and Safavid periods. The patterns obtained indicated that sectorial art was also employed in other Qurans from the Seljuk period, and by identifying the sectorial art in Quranic manuscripts, the place of their creation can be determined. Finally, it was concluded that this art was frequently utilized during the Seljuk period, and the origin of this art can be attributed to that era.

Keywords: the art of cutting paper, Hibatullah al_Husayni, Qur'ānic Manuscripts, Seljuk period, Astan Quds Razavi

Article type: Research

How to cite:

Tavassoli, V. (2025). The Oldest Collage Art in the Quran Museum of Astan Quds Razavi from the Seljuk Era. *Library and Information Sciences*, 28(1), 193-213.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 18/12/2024

Received in revised form: 22/02/2025

Accepted: 04/03/2025

Available online: 31/05/2025

Publisher: Central Library of Astan Quds Razavi

Library and Information Sciences, 2025, Vol. 28, No.1, pp. 193-213.

© The author

کهن‌ترین هنر قطاعی در موزه قرآن آستان قدس رضوی از دوره سلجوقی

وچید توسلی

کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، کارشناس پژوهش نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: Sartoranj@gmail.com

چکیده

هدف: هدف از انجام این پژوهش، شناسایی و تحلیل کهن‌ترین هنر قطاعی به کار رفته در نسخه‌ها و مصاحف خطی موجود در موزه قرآن آستان قدس رضوی است.

روش پژوهش: این پژوهش، از نظر هدف کاربردی و به روش توصیفی و تحلیلی با نمونه‌گیری هدفمند انجام گرفته است. با توجه به عدم دسترسی به اصل منابع، ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است و چک‌لیستی از اطلاعات نسخه‌شناسی دو سری جزوات که نمونه‌های آن‌ها به شماره ۴۲۴۰ و ۸۲ موجود در موزه قرآن است، تهیه شده و سپس اطلاعات از طریق جداول مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان داد که تمام ارکان نسخه‌شناسی مصاحف از جمله کتابت و تذهیب آن‌ها توسط خاندان هبه الله الحسینی یا زیر نظر ایشان انجام گرفته است. با تطبیق ارکان نسخه‌شناسی این جزوات مشخص شد که تمام جزوات به یک شیوه کتاب‌آرایی شده‌اند؛ بنابراین، هر دو جزوه ۴۲۴۰ و ۸۲ در یک دوره کتابت و تذهیب شده‌اند. یافته‌ها، نشان دادند که در اوراق هنر قطاعی دو الگو، یکی حفاظتی در جزوه ۴۲۴۰ و دوم الگوی حفاظتی و تزئینی در جزوه ۸۲ به کار رفته است.

نتیجه‌گیری: یافته‌های به دست آمده از بررسی نسخه‌شناسی مصاحف نشان داد که هنر قطاعی این آثار توسط خاندان هبه الله الحسینی انجام گرفته است و به نوعی هنرمند یا استادی که هنر قطاعی را انجام داده، در کانون کتابت ایشان به فعالیت می‌پرداخته است. از نتایج دیگر این پژوهش شناخت کهن‌ترین هنر قطاعی مربوط به دوره سلجوقی است که به صورت ساده یا طرح‌های گره‌بندی هندسی انجام گرفته است. الگوهای به دست آمده نشان داد که هنر قطاعی در مصاحف دیگری از دوره سلجوقی به کار رفته است و از این طریق محل کتابت آن‌ها را می‌توان شناسایی کرد. در نهایت، مشخص شد که این هنر در دوره سلجوقی بروز فراوانی داشته و می‌توان قدمت این هنر را مربوط به این دوره معرفی کرد.

کلیدواژه: هنر قطاعی، هبه الله الحسینی، جزوه قرآنی، دوره سلجوقی، آستان قدس رضوی

نوع مقاله: پژوهشی

استناد:

توسلی، وچید (۱۴۰۴). کهن‌ترین هنر قطاعی در موزه قرآن آستان قدس رضوی از دوره سلجوقی. *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ۲۸(۱)، ۱۹۳-۲۱۳.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

ناشر: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴۰۴، دوره ۲۸، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۹، صص. ۱۹۳-۲۱۳.

© نویسنده

مقدمه

در تمدن اسلامی هنرهای مختلفی در کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی به کار رفته است. قطاعی یکی از این هنرها است که با خوشنویسی، کاغذهای هنری، جلدسازی معرق، وصالی و مرمت کتاب‌ها ارتباط تنگاتنگی داشته است. قطاعی از ریشه عربی قطع و بریدن گرفته شده و نوعی کولاژ^۱ است. در این هنر به وسیله چاقوی مخصوص (شفره)، کاغذ یا چرم‌های نازک را به شکل آرایه‌ها یا کلمات و عبارات یا نقوش هندسی بریده و در صفحه‌ای دیگر می‌چسبانند و یک تابلوی هنری ایجاد می‌کردند. با بررسی آثار خطی کتابخانه آستان قدس رضوی می‌توان هنر قطاعی را در مرقعات خوشنویسی، آرایه‌ها و تزئینات، جلد‌های معرق سوخت، معرق کاغذ و برخی مرمت‌های انجام گرفته، مشاهده کرد. در بین آثار قطاعی، هنر کاغذبری در بین اوراق آغازین یا انتهای برخی مصاحف قابل مشاهده است. در این آثار برگی را به طرح‌های هندسی برش داده و در بین دو برگی که دارای تزئینات متقارن هستند، قرار می‌دادند. این برگه ضمن حفاظت تذهیب قرآن، باعث می‌شد تزئینات از لابه لای برش‌های کاغذ در شکلی دیگر قابل مشاهده باشد.

یکی از فنون هنری کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، هنر قطاعی است. برخی منشاء این هنر را به کشور چین و دوره خاندان سونگ (سده ۱۰ تا ۱۳ میلادی) نسبت داده‌اند که از آن سرزمین به ایران وارد شده و رواج یافته است (ذکاء، ۱۳۷۹). گروهی دیگر خاستگاه این هنر را ملیله‌دوزی دانسته‌اند که از آن به چرم و کاغذ جلد‌های دوره تیموری وارد شده و پس از آن خوشنویسان این شیوه را به کار بسته‌اند (خلیلی و صفوت، ۱۳۷۹، ص. ۱۹۴). این هنر بیشتر مربوط به آثار خوشنویسانی است که حروف بسیار ظریفی را برای قرار دادن روی صفحات می‌بریدند (شimmel^۲، ۱۳۶۸، ص. ۹۰). مایل هروی در باب هنر قطاعی بیان داشته که خطاط ابتدا ابیات یا بیت‌های از نوشته‌ای را بر روی کاغذ الوان می‌کشد، سپس آن را با دقت کامل از زمینه صفحه جدا می‌کند تا لبه‌ها و گوشه‌های خطوط آسیبی نبیند. آنگاه این خط بریده شده را بر روی صفحه‌ای دیگر که عموماً دارای لونی دیگر بوده، می‌چسبانند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ص. ۷۱۰)؛ گاهی زمینه صفحه نخست که خط را از آن جدا کرده‌اند، هم به مانند قطعه خطی هنری دیگری است (منشی قمی، ۱۳۶۶، ص. ۱۵۶). با وجود رواج قطاعی در حوزه خوشنویسی؛ اما در شکل، نقش و نگاره‌ها نیز رواج داشته و هنرمندان با بریدن و قطعه کردن کاغذ در اشکال گوناگون اشکال زیبایی می‌آفریدند (هاشمی‌نژاد، ۱۳۸۴، ص. ۲۵۵).

هنر قطاعی در اوراق نسخه‌های خطی نوعی از هنر کاغذبری است. ذکاء از «کاغذبری» در معرفی هنرمندان این روش استفاده کرده و در سابقه آن بیان داشته است: صادقی کتابدار در تذکره مجمع الخواص (تألیف اوایل

قرن ۱۱ هجری قمری) درباره بیانی تبریزی می‌نویسد، در اوایل به زرکشی اشتغال داشت؛ ولی چون صاحب ذوق بود به کاغذبری که شغل فریبنده‌ای است، پرداخت. در بین هنرمندان شناخته شده، شیخ عبدالله کاتب هروی نخستین هنرمند قطاعی در قرن نهم هجری قمری بود. پس از ایشان دوست محمد مصور قطاعی هروی از هنرمندان به نام بود. در قرن دهم هجری قمری این هنر رشد زیادی کرد؛ از جمله می‌توان به میر محمد باقر قاطع هروی، دوست محمد، میر محمد طاهر، علی قاطع بدخشی، میر قاسم مذهب، علی قاطع، بیانی تبریزی، کمال، ملا قاطع هروی، محمد جعفر و یاری مذهب هروی می‌توان اشاره کرد. در سده‌های بعد هنرمندانی چون بنیاد تبریزی، علیرضا عباسی، میر داور کیا الحسینی، میرزا حبیب الله نظام افشار، علیقلی ماهر مغانی، میرزا محمدعلی سنگلاخ، میرزا محمد حسین یزدی و ملا محمد تقی صحاف اصفهانی از مهمترین هنرمندان قطاعی هستند که آثارشان زینت موزه‌ها و مجموعه‌داران آثار هنری است (ذکاء، ۱۳۷۹، ص. ۱۲-۴۳).

کهن‌ترین آثاری که می‌توان هنر قطاعی را در آثار کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مشاهده کرد، مربوط به چندین قرآنی است که توسط خاندان هبه الحسینی در قرن ششم هجری قمری وقف حرم مطهر رضوی شده‌اند. نوع سبک کتابت و تزئینات به کار رفته در این جزوات، از نسخه‌پردازی آن در یک مجموعه خاندانی واحد اشاره دارد. هنر قطاعی به کار رفته در این جزوات، نوعی هنر کاغذبری است که برخی اوراق آن‌ها با شکل‌های هندسی برش داده شده تا دو صفحه‌ای که دارای تزئینات متناظر هستند، حفاظت شوند و جلوه‌ای خاص به تزئینات برگ زیر آن داده است.

هدف از انجام این پژوهش، معرفی یکی از کهن‌ترین هنرهای قطاعی به کار رفته در نسخه‌ها و مصاحف خطی است. در این پژوهش ارکان نسخه‌شناسی مصاحف دارای هنر قطاعی بررسی شده تا از این طریق ویژگی‌های کانون کتابت و هنرمندانی که به کتاب‌آرایی این آثار در دوره سلجوقی پرداخته‌اند، مشخص شود تا از این طریق به شناسایی هنر قطاعی در دیگر آثار که فاقد شناسنامه هستند پرداخت.

پیشینه پژوهش

در گذشته پژوهش‌هایی در باب هنر قطاعی انجام گرفته است. شیمل (۱۳۶۸) پیشینه نخست این هنر را مربوط به دربار تیموریان معرفی کرده است. مایل هروی (۱۳۷۲) در کتاب «کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی» رواج این هنر را مربوط به اواخر عهد تیموریان بیان داشته و از نمونه‌های ارزشمند مرقعات و قطعات خط این دوره یاد کرده است. ذکا (۱۳۷۹) در کتاب «هنر کاغذبری در ایران» بیان داشته، پیدایش این هنر از سده نهم هجری قمری فراتر نمی‌رود و پیش از این تاریخ در نوشته‌ها نه از کاغذبری و کاغذبران یاد شده و نه نمونه‌ای از آن به دست آمده است. مقتدائی (۱۳۹۴) قطاعی را از هنرهای ابداعی هنرمندان مکتب هرات در دوره تیموریان دانسته

که در اواخر عهد سلطان حسین میرزا بایقرا (۸۷۳-۹۱۲ق.) رواج پیدا کرده است. با وجود پژوهش‌های ارزشمند در معرفی آثار قطاعی مشخص است که تا پیش از دوره تیموری اثری از هنر قطاعی پیدا نشده است. در این پژوهش برای اولین بار به معرفی مصاحف قرآنی از دوره سلجوقی پرداخته می‌شود که در آن هنر قطاعی به صورت کاغذبری به کار رفته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و به روش توصیفی و تحلیل با نمونه‌گیری هدفمند انجام گرفته است. روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است؛ زیرا امکان دسترسی به اصل منابع و تجزیه و تحلیل فنی، تجربی و آزمایشگاهی منابع وجود نداشت؛ بنابراین، این پژوهش با محوریت مشاهده غیرمستقیم نموده‌ها و بررسی‌های تاریخی انجام گرفته است (مهاجری، ۱۳۹۰، ص. ۵۲). در این پژوهش به صورت هدفمند دو جزوه قرآنی موجود در موزه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی شناسایی شده و سپس اطلاعات نسخه‌شناسی آن‌ها از طریق سیاهه واریسی طبقه‌بندی و یافته‌های به دست آمده، از طریق جداول مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در نهایت، نتایج به دست آمده در قالب گزاره‌های مفهومی ارائه شده که می‌توان از طریق آن‌ها به شناسایی هنر قطاعی در دوره سلجوقی پرداخت.

یافته‌های پژوهش

در موزه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی دو جزوه قرآنی به نمایش درآمده است که می‌توان در آن هنر قطاعی را پیش از دوره تیموری مشاهده کرد. این دو اثر که از مهمترین نفایس موزه قرآن به شمار می‌روند توسط «عماد الدین ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی» و نوه‌اش «ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی»، به ترتیب با شماره‌های ۴۲۴۰ و ۸۲ در موزه قرآن آستان قدس رضوی به نمایش درآمده‌اند. در القاب وقفنامه این دو جزوه که در جدول ۱ آمده، جایگاه آن‌ها در جامعه قابل تشخیص است. این دو نفر از عالمان و رجال برجسته شیعی قرن ششم هجری قمری در خراسان بودند که در منابع فراوانی به منصب نقابت شیعیان در منطقه بیهق و خراسان اشاره شده است که در ناحیه بیهق دارای گنجینه و کتابخانه‌ای بزرگ بوده‌اند (دانش‌پژوه، ۱۳۵۸، ص. ۸۲۶-۸۲۸). سبک کتابت، کاغذ، تزئینات و صحافی این دو مصحف می‌رساند که این آثار در کانون مدرسی و توسط عالمان برجسته‌ای کتابت شده که جدا از ویژگی‌های کانون مدرسی، دارای تزئینات فاخری هستند که نشان از تمکن مالی مناسب واقفان این آثار داشته است. کتابت در حلقه علما باعث شده؛ برخی ویژگی‌های ترجمه و تفسیر مصاحف و نسخه‌های خطی مدرسی در کتابت این مصاحف به کار برده شود. ترسیم سه نقطه در زیر حرف سین برای تمایز با حرف شین، کشیدن یک نقطه در زیر حروف «د»، «ر»،

«ص» و «ط»، به ترتیب برای تمایز با حروف «ذ»، «ز»، «ض» و «ظ» است، از نمونه‌های به کار رفته در این جزوات است.

جدول ۱. متن وقفنامه جزوات شماره ۴۲۴۰ و ۸۲. مأخذ: موزه قرآن آستان قدس رضوی

وقفه الامیر السید الأجل العالم الکبیر الموبد المرتضی عمادالدوله و الدین جلال الإسلام و المسلمین ملک الطالبیه فی العالمین ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی الحسینی ادام الله علوه علی القبه المشرفه المقدسه الامامیه الرضویه علی ساکنها افضل السلام و التحیه وقفاً صحیحاً مؤبداً لا یباع و لا یوهب و لا یملک و لا یرج منها و لا یحمل لها للقراءه تقبله الله منه.	وقف هذا الجزو من المصحف و هو الرابع عشر من الثلاثین السید الأجل الزاهد السعید عماد الدین شمس الإسلام جمال الحرمین أبو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی قدس الله روح علی المشهد المقدس الرضوی علی ساکنه السلم وقفاً صحیحاً مؤبداً لا یباع و لا یوهب و لا یورث ألی أن یرث الله الأرض و من علیها و هو خیر الوارثین تقبل الله ذلک منه و کتب فی أواخر شهر ربیع الأول سنه خمس و ثلاثین و خمس مائه.
جزوه قرآنی ۸۲، ابوالحسن علی بن محمد یحیی الحسینی	جزوه قرآنی ۴۲۴۰، ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی

با تطبیق متن وقفنامه ارائه شده در جدول ۱ مشخص شد که واقفان دو سری جزوه قرآنی از پیشوایان شیعی بوده‌اند. القاب این دو یادداشت نشان داد که علی بن محمد بن یحیی با توجه به القابی چون «عالم الکبیر، عماد الدوله و الدین، جلال الإسلام و المسلمین و ملک الطالبیه فی العالمین» از جایگاه اجتماعی بالاتری نسبت به واقف ۴۲۴۰ که دارای القاب معنوی چون السید الأجل الزاهد السعید عماد الدین شمس الإسلام برخوردار بوده است. این موضوع در هنر قطاعی دو سری جزوات نیز تأثیر خود را گذاشته و هنر قطاعی به کار رفته در جزوه ۸۲ به نسبت جزوه قرآنی ۴۲۴۰ دارای نقوش هندسی فاخرتری بوده است.

نسخه‌شناسی جزوه قرآنی وقفی به شماره ثبت ۴۲۴۰

کاتب، مذهب و واقف این مصحف «عماد الدین ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی» یکی از عالمان و رجال برجسته شیعه در قرن پنجم و ششم هجری قمری و ساکن بیهق بوده است که در سال ۵۳۵ق وقف حرم مطهر رضوی شده است.^۱ نسب او نشان می‌دهد که وی از سادات زُباره است که شاخه‌ای از سادات زیدی مهاجر از طبرستان به نیشابور بودند که به تشیع امامی گرویده و پس از آن نقابت را در نیشابور به سادات حسنی واگذار کرده‌اند و در اوایل سده پنجم هجری قمری به نواحی بیهق آمده‌اند. نسب ایشان به امام زین‌العابدین علیه‌السلام رسیده؛ بنابراین، از سادات حسینی به شمار می‌روند که در نام آن‌ها آمده است.^۲ (کریمی‌نیا، ۱۴۰۳، ص. ۶۳).

۱ - در دو لوح مذهب ابتدای جزوه شماره ۱۲۳۹۹ بیان شده کاتب مصحف به نیت وقف به حرم مطهر رضوی کتابت و تذهیب مصحف را انجام داده است. با توجه به تاریخ وقف که ۳ سال بعد از عمر کاتب است، مشخص می‌شود که فرد دیگری کار او را با زدن تاریخ ۵۳۵ق در اوراق ابتدایی مصحف به سرانجام رسانده است.

۲ - کریمی‌نیا (۱۴۰۳) اعتقاد دارد با توجه به جایگاه اجتماعی بالای «ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی» و همچنین فرزندان که تا سال‌ها مسند نقابت منطقه را بر عهده داشته‌اند و توصیفات رشک‌برانگیز بیهقی از این خاندان و احترام عالمانی چون طبرسی صاحب تفسیر مجمع‌البیان

بیهقی در ذکر مناقب او به نقل از عبدالغافر فارسی آورده است: «و کان صاحب القرآن، صدر أبناء الزمان» (بیهقی، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۵۲۱). این نکته نشان می‌دهد که واقف جزوات قرآنی وقفی به شماره ثبت ۴۲۴۰ موزه قرآن آستان قدس رضوی به همنشین و کتابت قرآن مشهور بوده است. این موضوع باعث شده که کاتب در اعراب‌گذاری که به شیوه موسوم به خلیل بن احمد انجام گرفته، در محل اختلاف قرائت، با رنگ مشکی قرائت منتخب و با رنگ قرمز قرائت ثانویه را برای قاریان مشخص کند.

قرآن شماره ۴۲۴۰ جزوه‌ای از قرآنی سی‌پاره است. این مصحف ۵ سطری دارای اوراق به اندازه ۱۵.۵ تا ۱۶*۱۹ تا ۱۹.۹ سانتی‌متر و اندازه متن ۱۱ تا ۸.۵*۱۰.۵ سانتی‌متر است. برخی جزوات این قرآن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود هستند که در جدول ۲ مشخصات نسخه‌شناسی آن‌ها ارائه شده است. همان‌گونه که بیان شد این مصحف در یک کانون مدرسی کتابت شده است و کاتب ویژگی‌های کتابت گذشته به خصوص در مصاحف به خط کوفی متحول را در کتابت خود آورده است، مانند ترسیم حرف «الف» اول به شکل «ل» که نمونه این شیوه در جزوه قرآنی ۴۰۷۳ و برخی کلمات جزوه ۹۳ آمده است.^۱ همچنین در این مصحف حرف «الف» آخر چسبان به شکل «با» کتابت شده که در مصاحف به خط کوفی متحول در قرون سوم و چهارم هجری قمری مانند قرآن به کتابت خیقانی^۲ پیش از ۲۹۲ق، قرآن ابن کثیر به شماره ۹۲، قرآن شماره ۵۴ و قرآن به کتابت علی بن محمد بن وراق به شماره جزوه ۳۲۴۸ آستان قدس قابل مشاهده است.

جزوه قرآنی ۴۲۴۰ و دیگر جزوات به کتابت ابومحمد به خط نسخ کهن است که همچون مصاحف قرن ششم هجری قمری حروف ثلث در آن مشاهده می‌شود، دور حروف کلمات نسبت به سطح بسیار زیاد است که در کتابت دوره سلجوقی مرسوم بوده است (شکل ۱). همین امر باعث شده در فهرست کتابخانه برخی جزوات مانند جزوه قرآنی شماره ۴۳۴۵ به خط ثلث معرفی شوند. خط این مصحف سبکی تحریری دارد که کاتب به صورت تغنی انواع هنرنمایی‌ها را به کار برده است؛ به طوری که در جایی حرف «الف» را بلندتر از «لام» و در جایی دیگر برعکس آن عمل کرده است یا در زمان کتابت حرف «د» آن را در حدود اندازه ارتفاع حرف «الف» کتابت کرده است. در این جزوه بیشتر حروف «الف» اول بدون ترویس هستند؛ اما ترویس‌های اندک در بالای برخی حرف‌های «الف» دیده می‌شود. در حرف «ن» در جایی ابتدا را بلندتر از انتها و در مکانی دیگر هم‌اندازه

از این خاندان؛ بنابراین، می‌توان به احتمال قریب به یقین گفت، مزار امامزاده یحیی سبزواری، مدفن این سید والامقام، عالم و زاهد، از نسل امام حسین علیه السلام است.

۱ - این شیوه کتابت قابل مقایسه با خط برخی کاشی‌های زرین‌فام دور مضجع مطهر امام رضا(ع) است. بنگرید به (قوچانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۰، ۱۰۹، ۱۲۱ و ۱۲۶).

۲ - موزه هاروارد به شماره: ۱-۱۶۱-۱۹۲۷

کتابت کرده است. در حرف «م» آخر چسبان در کلمه‌ای به شیوه ثلث دنباله این حرف را آورده و در جایی دیگر به شیوه نسخ اما با ارتفاع کم دنباله آن را به پایین کتابت کرده است، این تنوع در کنار تصحیح‌های متن نشان می‌دهد که مصحف در یک کانون مدرسی و توسط یک عالم دینی کتابت شده است.

جدول ۲. مشخصات نسخه‌شناسی جزوات ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی. مأخذ: نگارنده

شماره ثبت جزوه	جزء مصحف	وضعیت جزوه	تعداد برگ
۱	۳	ناقص الطرفین	۳۳
۲	۶	ناقص الاول	۳۸
۳	۷	ناقص الآخر	۴۹
۴	۹	ناقص الآخر	۷
۵	۱۰	ناقص الاول	۶
۶	۱۲	ناقص الاول	۴۰
۷	۱۳	ناقص الطرفین	۳۲
۸	۱۴	کامل	۵۱
۹	۱۶	ناقص الطرفین	۳۲
۱۰	۱۷	ناقص الطرفین	۳۳
۱۱	۱۸	ناقص الآخر	۴۸
۱۲	۱۹	ناقص الطرفین	۳۵
۱۳	۲۰	ناقص الطرفین	۳۴
۱۴	۲۲	ناقص الطرفین	۴۱
۱۵	۲۵	ناقص الاول	۴۲
۱۶	۲۶	ناقص الطرفین	۲۲
۱۷	۲۸	ناقص الطرفین	۱۶

بَعْدَ الذِّكْرِ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

شکل ۱. نمونه خط جزوه قرآنی ۴۳۴۵ (برگ ۳۸پ)

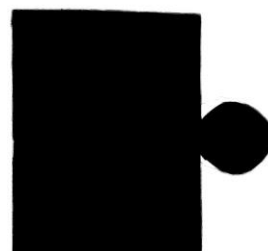
زیبایی‌نویسی کاتب جزوه ۴۲۴۰ در خط پرتحرک اما دل‌نشین اثرش آشکار است. رعایت جلوت و خلوت، باز بودن متن و باز بود چشم حروف «م»، «ف»، «و» و جایگذاری مناسب اعراب، در قرائت قرآن کمک کرده است. کتابت لفظ جلاله «الله»، آیات آغازین دو صفحه ابتدای جزوه و بسمله ابتدای سوره‌ها به خط ثلث جلی و به رنگ زر کتابت شده و با رنگ شنگرف تحریر شده است که از تسلط کاتب به انواع هنرنمایی‌ها حکایت دارد. از دیگر زیبایی‌نویسی کاتب شیب خط مسطر و کلمه انتهای خط کرسی است که بالاتر از سطر کتابت شده که بیشتر در مرقعات دیده می‌شود. تمشیر در انتهای برخی حروف به شکل یک نیم دایره است که کیفیت خاصی به زیبایی کتابت داده است که در شکل ۲ قابل مشاهده است.

ب د ل ی م ص ب

شکل ۲. نمونه خط جزوه قرآنی ۴۳۴۵ (برگ ۱۴پ)

آرایه‌های قرآن جزوه شماره ۴۲۴۰ موزه قرآن عبارت است از چهار لوح مذهب دارای نشان شجری که در میانه دو لوح مذهب اول به خط ثلث بسم الله الرحمن الرحيم و به خط کوفی آیات ۲۵۸ و ۲۸۶ سوره بقره کتابت شده است. در دو لوح بعدی ابتدای آیات جزوه قرآنی به خط ثلث و به رنگ زر تحریردار در میانه نقوش دندانه‌موشی مزین به خطوط هاشور و نقاط سه‌گانه در ذیل کتیبه سر سوره کتابت شده‌اند. سر سوره‌ها دارای کتیبه متصل به نشان که به سه قسمت با زمینه‌های لاجوردی و زر تقسیم شده و نام سوره و تعداد آیات به خط ثلث یا کوفی کتابت شده است. در میانه نشان هر سرسوره عبارت (مکیه یا مدنیه) آمده است. نشان پایان آیات به شکل گل شش پر که با نقاط قرمز رنگ تزیین شده و بر اساس نظام عدّ الای بصری انجام گرفته است. نشان خمس به شکل قندیل و نشان عشر به شکل شمس که در آن به خط کوفی ابجد شمارگان ده‌تایی آیات بیان شده است.

از دیگر آرایه‌های همراه متن قرآن می‌توان به نشان سجده، نشان تقسیم‌بندی شصت‌گانه، هفت‌گانه (سبع)، ده‌گانه، شش‌گانه، چهارده‌گانه و نشان‌های تقسیم‌بندی قرائت قرآن در صبح، ظهر، عصر، مغرب و عشاء اشاره کرد. در دو صفحه پایانی دو لوح مذهب متناظر ترسیم شده که دارای کتیبه صدر و ذیل بوده و آیات پایانی در میان نقوش دندانه‌موشی کتابت شده است. در کتیبه‌های لوح شماره جزوه در تقسیم‌بندی شصت‌تایی همراه با نام کاتب و واقف نسخه به خط ثلث آمده است. رنگ‌های به کار رفته در تذهیب این جزوات عبارتند از: زر، لاجوردی، سفید، سیاه، قهوه‌ای، سبز ماشی (زیتونی) و قرمز شنگرفی است. در اوراق برخی از جزوات هنر قطاعی در بین دو لوح متناظر ابتدایی قرار گرفته است. هنر قطاعی به کار رفته در این مصحف شامل برگه‌ای است، به شکل لوح مذهب و نشان حاشیه لوح که به جهت حفاظت از تذهیب‌های مصحف قرار گرفته‌اند و با توجه به این که جنس آن‌ها از اوراق مصحف است در همان تاریخ کتابت پیش از سال ۵۳۵ق (تاریخ وقف) ساخته شده‌اند. هنر قطاعی در جزوات به شماره ۱۲۳۹۹، ۴۳۴۵، ۴۲۴۰ و ۲۲۰ قابل مشاهده است. نمونه‌ای از این هنر که در جزوه قرآنی شماره: ۴۲۴۰ انجام گرفته، در شکل ۳ ارائه شده است.

شکل ۳. هنر قطاعی، جزوه قرآنی ۴۲۴۰. مأخذ: موزه قرآن آستان قدس رضوی

نسخه‌شناسی جزوه قرآنی به شماره ۸۲ موزه قرآن آستان قدس رضوی

ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی الحسینی از بزرگترین علما و سادات خراسان در قرن ششم هجری قمری بوده که پیروان زیادی در ناحیه سبزوار و بیهق داشته است به طوری که با رهبری مردم توانست در سال ۵۵۴ق جلوی پیشروی غزان به ناحیه سبزوار و سقوط شهر را بگیرد (ابن خلدون، ۱۳۶۳، ص. ۴/۱۳۳). نقش ایشان در تجدید بنای حرم مطهر رضوی و در کاشی‌های زریم فام دور مضجع شریف حضرت امام رضا (ع) با عبارت «جری تجدید هذه العماره، به ریاسه الأمير السيد الصدر الكبير، قوام المله و الدين، شرف الإسلام صاحب صدر العالم، بدرالاسلام و المسلمین، سید الأجل دستور خراسان ابی الحسن بن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی» ثبت شده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲، ص. ۳۵۱).

آثار فراوانی به ذکر جایگاه ابوالحسن پرداخته‌اند؛ از جمله ابوالحسن بیهقی (ابن فندق) از مشاهیر این عصر، در سال ۵۵۸ق کتاب «لباب الانساب» که در کتابخانه مدرسه سپهسالار نگهداری می‌شود و همچنین کتاب «معارج نهج البلاغه» که نخستین شرح کامل بر نهج البلاغه پس از زندگانی سیدرضی است را به سید ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی الحسینی اهدا کرده است (آقابزرگ تهران، ۱۴۰۳ق، ص. ۱۸/۲۷۷ و ۲۱/۱۸۴). در مقدمه کتاب معارج نهج البلاغه که در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۲۰۵۲ نگهداری می‌شود، آمده است «أن اشرح کتاب نهج البلاغه ... و خدمت بهذا الكتاب خزانه كتب الصدر الاجل ... ابی الحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی». این موضوع نشان می‌دهد نویسنده کتاب معارج نهج البلاغه آن را در کتابخانه و حمایت مالی ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی الحسینی کتابت کرده است (خسروییگی و خسروانی، ۱۳۹۴، ص. ۶۵)؛ بنابراین، واقف جزوه ۸۲ به آستان قدس رضوی دارای کتابخانه‌ی بزرگی بوده که در آن علما به تدریس و کتابت نسخه‌ها زیر نظر ایشان می‌پرداختند و امکانات لازم در تذهیب و تجلید نفیس این منابع را داشته‌اند. جزوه قرآنی ۸۲ بخشی از مصحف سی‌پاره است که در جدول ۳ جزواتی از این مصحف که در کتابخانه شناسایی شده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول ۳. مشخصات نسخه‌شناسی جزوات ابوالحسن علی بن محمد یحیی الحسینی. مأخذ: نگارنده

ردیف	شماره ثبت جزوه	جزء مصحف	وضعیت جزوه	تعداد برگ
۱	۱۲۲۲۳	۱	کامل	۴۱
۲	۳۹۹۴	۴	کامل	۴۱
۳	۳۹۹۵	۵	کامل	۴۰
۴	۱۲۳۹۸	۸	ناقص الآخر	۴
۵	۱۲۴۰۰	۹	ناقص الآخر	۲۲
۶	۳۹۹۶	۱۰	کامل	۴۰
۷	۳۹۹۷	۱۳	کامل	۴۲
۸	۳۹۹۸	۱۶	کامل	۴۳
۹	۴۴۵۴	۲۵	کامل	۴۲
۱۰	۸۲	۲۷	کامل	۴۳

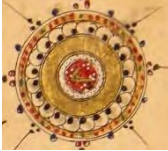
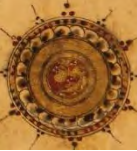
کاتب جزوه قرآنی شماره ۸۲ که در موزه قرآنی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، نامشخص است؛ اما توسط ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه‌الله الحسینی در قرن ششم هجری قمری وقف حرم مطهر رضوی شده است. این قرآن ۶ سطری دارای سبک کتابت مشابه جزوه قرآنی ۴۲۴۰ است و تمام مشخصات مربوط به آن جزوات در این مصحف دیده می‌شود؛ اگر نتوان اثبات کرد که کاتب، مذهب و صحاف این دو سری جزوات قرآن یک‌نفر است؛ اما قطعاً در یک کارگاه هنری کتابت شده‌اند. مهمترین تفاوت دو مصحف در عدم کتابت آیات ابتدایی جزوه، لفظ «الله» و عبارت بسم الله الرحمن الرحیم به رنگ زر محرر در جزوه شماره ۸۲ است. تفاوت تعداد سطر باعث شده که با وجود سطح یکسان متن کتابت دانگ قلم جزوه شماره ۸۲ ظریف‌تر از جزوه ۴۲۴۰ باشد. در جدول ۴ نمونه‌ای از کتابت دو مصحف مورد تطبیق قرار گرفته است.

جدول ۴. مقایسه خط جزوات ابو محمد یحیی و ابوالحسن علی بن محمد. مأخذ: نگارنده

جزوه قرآنی ۳۹۹۷، سوره یوسف آیه ۸۲، وقف: ابوالحسن علی بن محمد یحیی الحسینی	جزوه قرآنی ۲۰۵، سوره یوسف آیه ۸۲، وقف: ابو محمد یحیی بن هبه‌الله الحسینی

همان‌گونه که در جدول ۴ مشخص است؛ جدا از سبک یکسان کتابت در تزئینات مصحف نیز الگوهای یکسان فراوانی وجود دارد. بخش اعظمی از آرایه‌های به کار رفته در جزوات ابو محمد در جزوات وقفی ابوالحسن علی بن محمد به کار رفته است. دو لوح مذهب در ابتدا و سپس دو لوح برای آیات جزوه به همراه نشان‌های خمس، عشر، پایان آیات، سجده، زمان قرائت روزانه، تقسیم‌بندی‌های شصت‌پاره، سبع، نیم سبع و غیره در دو سری جزوات با الگوی مشترک ترسیم شده است. الگوهای طراحی یکسان در سری جزوات از طریق جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵. مقایسه تزئینات جزوات ابو محمد یحیی و ابوالحسن علی بن محمد. مأخذ: نگارنده

عنوان تزئینات	جزوات قرآنی وقفی ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی	جزوات قرآنی وقفی ابوالحسن علی بن محمد یحیی الحسینی
لوح مذهب ابتدای جزوه		
سر سوره (سوره مریم)		
نشان فواصل آیات		
نشان‌های متصل به لوح ابتدای جزوه		
نشان خمس		
نشان عشر		

اطلاعات به دست آمده، در جدول ۵ نشان می‌دهد که سبک و اجرای تزئینات در دو سری جزوات یکسان هستند. از نظر دیگر مشخصات نسخه‌شناسی همچون خط، کاغذ، اندازه اوراق و جنس جلد شباهت‌های فراوانی بین دو سری جزوات وجود دارد. جلد جزوات ابوالحسن به چرم میشن و دارای طرح یکسان و اصیل بوده در

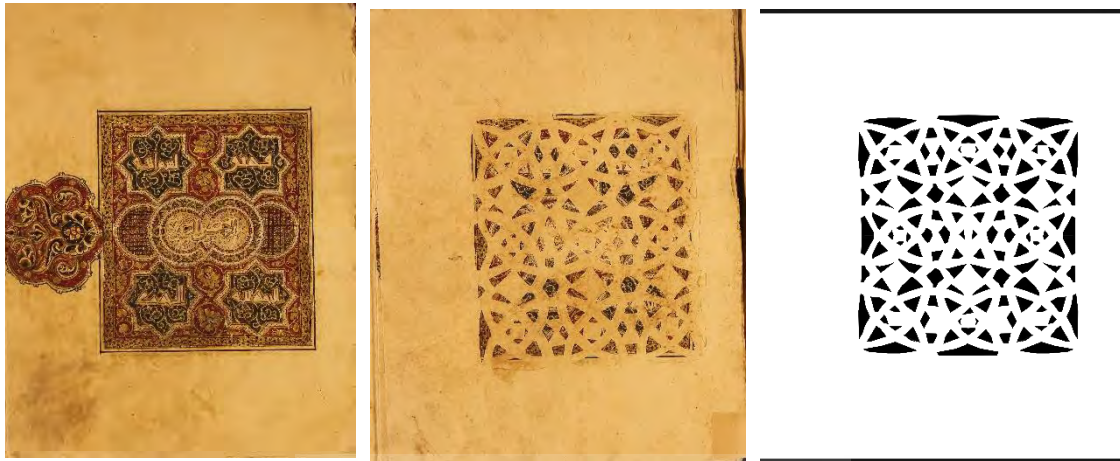
حالی که جلد جزوات ابو محمد، دارای جلدهای متفاوتی است که در ادوار مختلف تاریخی ساخته شده‌اند و بیشتر آن‌ها چرم تیماج هستند. در جدول ۶ به مطالعه تطبیقی جلدهای این دو سری از جزوات که سبکی نزدیک‌تر به قرن کتابت داشته‌اند، پرداخته شده است. هر دو جلد به صورت ضربی و دارای طرح شمشه، چهار لچکی و حاشیه هستند. طرح شمشه با نقوش گره هندسی یا گره‌های بند حلزونی مزین شده که در اطراف آن با دوایی احاطه شده است. طرح حاشیه به طرح جداول و دو نوار باریک و پهن هستند که با نقوش گره‌بندی تزئین شده‌اند. سبک اجرای جلد جزوات را می‌توان در بسیاری از مصاحف قرآنی قرن ۵ و ۶ هجری قمری در دوره سلجوقی مشاهده کرد.

جدول ۶. مقایسه جلد جزوات ابو محمد یحیی و ابوالحسن علی بن محمد. مأخذ: نگارنده

جزوه قرآنی ۳۹۹۴، ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی	جزوه قرآنی ۲۱۷، وقف: ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی

جزوات ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی همچون جزوات کتابت و تذهیب شده پدربزرگش دارای تزئینات فاخری است که اوج آن را در جزء ۱ به شماره ثبت ۱۲۲۲۳ می‌توان مشاهده کرد که با وجود یک برگ افتاده در ابتدای مصحف (دارای لوح مذهب)؛ اما دارای ۹ لوح مذهب در ابتدا و ۲ لوح مذهب در انتهای جزوه قرآنی است. در این جزوه سوره حمد در دو صفحه متناظر کتابت شده و ابتدای سوره بقره در لوح‌های صفحه بعد آن کتابت شده است. کتابت آیات قرآن در میان دندانه‌موشی‌های به طرح هاشور و اشکال سه‌نقطه‌ای به همراه نقوش گل و بوته‌اندازی انجام گرفته که از پیش‌رفت نقوش تذهیب این مصحف نسبت به جزوات ابو محمد حکایت دارد. کتابت عبارات مختلفی به خطوط کوفی و ثلث در میان تزئینات الواح مذهب به کار برده که نشان می‌دهد که کاتب و مذهب یک‌نفر یا زیر نظر فردی خاص فعالیت می‌کرده‌اند. هنرمند این اثر به هنر قطاعی آشنا بوده و در جزوات، انواع نقوش مختلف را به صورت هنر کاغذبری انجام داده است که از فاخرترین

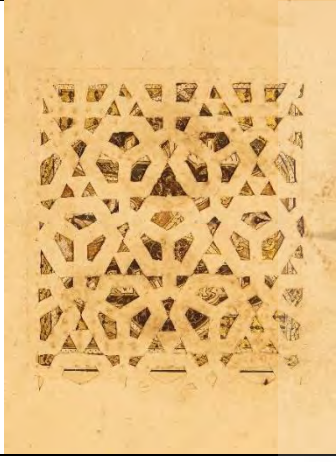
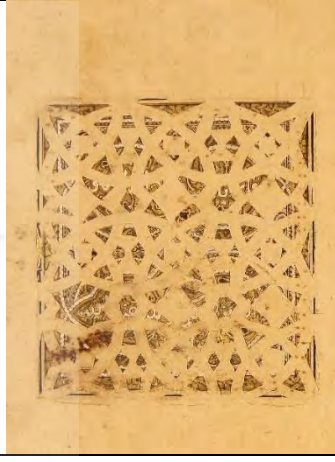
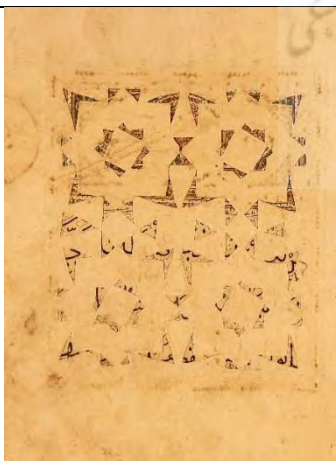
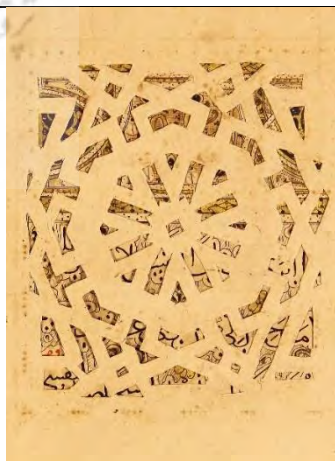
و کهن‌ترین هنرهای قطاعی به کار رفته در مصاحف قرآنی خطی در جهان است. در شکل ۴ نمونه‌ای از هنر قطاعی به کار رفته در جزوه قرآنی شماره ۸۲ موجود در موزه قرآنی آستان قدس رضوی ارائه شده است:

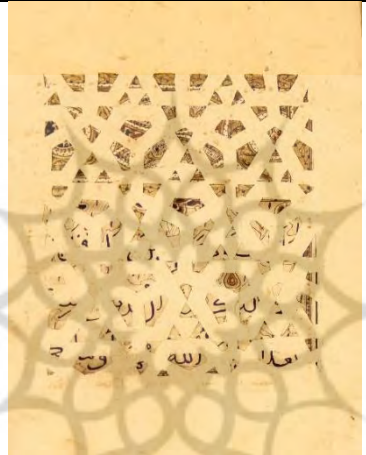
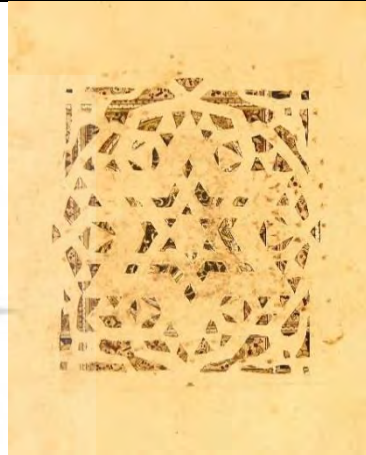

شکل ۴. هنر قطاعی، جزوه قرآنی ۸۲. مأخذ: موزه قرآن آستان قدس رضوی

با بررسی شکل ۴ مشاهده می‌شود هنر قطاعی به کار رفته در جزوات ابوالحسن علی بن محمد به علت وجود گره‌بندی هندسی بسیار فاخرتر از جزوات وقفی پدربزرگش ابو محمد است. در جزوات وقفی ابوالحسن علی بن محمد تعداد ۱۵ برگ قطاعی در هشت جزوه قرآنی باقی مانده از ایشان باقی مانده است. برخی از الگوهای برش کاغذ در چند جزوه، همچون شماره‌های ۸۲، ۳۹۹۸ و ۱۲۲۲۳ به کار رفته است؛ بنابراین در ۱۵ برگ قطاعی موجود در مجموع ده الگوی هندسی قابل مشاهده است. وجود الگوهای متنوع این نکته را یادآوری می‌کند که هنرمند کاغذبر به انواع طرح‌ها و آرایه‌های هنر اسلامی مسلط بوده است و وجود شباهت بین طرح‌های هندسی هنر قطاعی با تذهیب اثر از وجود هنرمند یکسان یا وجود الگوی مشترک در تزئین مصاحف قرآنی در کانون خاندان یحیی بن هبه الله الحسینی حکایت دارد. در جدول ۷ طرح‌های به کار رفته در هنر قطاعی مجموعه جزوات وقفی ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی به حرم مطهر رضوی ارائه شده است.

جدول ۷. هنر قطاعی جزوات ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی الحسینی. مأخذ: نگارنده

		
جزوه قرآنی ۳۹۹۴	جزوه قرآنی ۳۹۹۴	جزوه قرآنی ۸۲
		
جزوه قرآنی ۳۹۹۷	جزوه قرآنی ۳۹۹۶	جزوه قرآنی ۳۹۹۶
		
جزوه قرآنی ۳۹۹۸	جزوه قرآنی ۳۹۹۸	جزوه قرآنی ۳۹۹۷

		
جزوه قرآنی ۱۲۲۲۳	جزوه قرآنی ۱۲۲۲۳	جزوه قرآنی ۴۴۵۴
		
	جزوه قرآنی ۱۲۴۰۰	جزوه قرآنی ۱۲۴۰۰

تحلیل هنر قطاعی جزوات قرآنی

با بررسی نسخه‌شناسی جزوات یحیی بن هبه الله الحسینی و نوه ایشان علی بن محمد مشخص شد که هنر قطاعی بر همان برگه‌های کتابت قرآن انجام گرفته و این برگه‌ها در دوران دیگر الحاق نشده است. طرح‌های هنر قطاعی به کار رفته در این جزوات با هنر قطاعی دوره تیموری که بیشتر در مرقعات خوشنویسان دیده می‌شود، متفاوت است. ذکاء با وجود نام بردن از دوست محمد مصور، یاری مذهب هروی و مظفر علی تربتی از نگارگران و مذهبان دوره تیموری که به هنر کاغذبری پرداخته‌اند؛ اما اثری غیر از خطوط خوشنویسی از آن‌ها ارائه نکرده است. ایشان در پژوهش خود، کهن‌ترین تصاویر هنر قطاعی به جز برش خطوط خوشنویسی را در آثار کاغذبران اواخر قرن سیزدهم هجری قمری همچون محمد حسین یزدی (۱۲۷۲ق) و ملا محمد تقی صحاف اصفهانی (۱۲۷۴ق) معرفی کرده است (ذکاء، ۱۳۷۹، ص. ۵۶-۷۱)؛ بنابراین، طرح‌های به کار رفته در هنر قطاعی مصاحف این پژوهش با هنر قطاعی دیگر آثار شناسایی شده تا عصر حاضر متفاوت است.

طرح‌های به کار رفته در هنر قطاعی مجموعه جزوات ابو محمد یحیی بن هبه الله الحسینی، همان طرح لوح مذهب و نشان پیوسته به آن است (شکل ۳)، با بررسی گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی آثار دیگری مشاهده شد که به همین شیوه، هنر قطاعی به کار رفته است؛ از جمله جزوه قرآنی به شماره ۳۵۹۷ وقفی ابوالمعالی فضل الله بن محمد به سال ۵۷۵ق است که در آن همان طرحی به کار رفته که در قرآن یحیی بن هبه الله الحسینی به سال ۵۳۵ق وقف شده است. این الگو با مجموعه جزوات قرآنی ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبه الله الحسینی که در جدول ۷ آمده است، متفاوت است. در مجموعه جزوات علی بن محمد، هنر قطاعی در برگه‌هایی اجرا شده که به اندازه اوراق مصحف است و در آن انواع گره‌های پیچیده هندسی برش خورده است و از میان فضاها ی خالی امکان مشاهده تذهیب زیر آن‌ها وجود دارد و نوعی هماهنگی میان نقوش هندسی و طرح‌های تذهیب زیر آن‌ها وجود دارد. به جز دو الگوی جزوه‌های ۸۲ و ۳۹۹۴ که بخش برش نخورده، شکل‌های هندسی هستند، مابقی الگوهای به کار رفته تداعی بندهای در هم تنیده‌ای هستند که الگوهای آن را می‌توان در نقوش و گره‌های زنجیره‌ای تذهیب مصاحف گذشته مشاهده کرد.

نتیجه‌گیری

هنر قطاعی یکی از شاخه‌های کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی است که تا پیش از این پژوهش به عنوان هنری یاد شده که از مشرق زمین و در دوره تیموری وارد ایران شده است؛ در حالی که با انجام این پژوهش مشخص شد که قدمت هنر قطاعی تا دوره سلجوقی و ابتدای قرن ششم هجری قمری می‌رسیده است. این هنر در جزوات وقفی خاندان یحیی بن هبه الله الحسینی به حرم مطهر رضوی قابل شناسایی است. با بررسی رجال‌شناسی واقفان، مرکزیت علمی به نام این خاندان در ناحیه خراسان در قرن پنجم و ششم هجری قمری وجود داشته است. عمده فعالیت علمی این مرکز در ناحیه بی‌هق بوده و در آنجا مدرسه و کتابخانه‌ای معظم وجود داشته که طلاب دینی و شخصیت‌های برجسته آن روزگار به تعلیم، کتابت مصاحف و نسخه‌های خطی شیعی می‌پرداختند. این خاندان نقش پر رنگی در جریان شیعی خراسان و تجدید بنای حرم مطهر رضوی در دوره سلجوقی داشته‌اند که در کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر رضوی نقش بسته است و نشان از جایگاه این خاندان در نشر فرهنگ و هنر شیعی داشته است.

در این پژوهش ارکان نسخه‌شناسی دو جزوه قرآنی به شماره‌های ۴۲۴۰ و ۸۲ موجود در موزه قرآنی آستان قدس رضوی مورد پژوهش تطبیقی قرار گرفته و مشخص شد بسیاری از ارکان نسخه‌شناسی این جزوات یکسان هستند و می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که توسط یک کاتب یا در یک کانون کتابت انجام گرفته‌اند. با بررسی نسخه‌شناسی جزوه شماره ۴۲۴۰ مشخص شد که واقف خود به کتابت و تذهیب مصحف پرداخته است؛ پس می‌توان چنین برداشت کرد که دیگر عناصر نسخه‌شناسی مصحف، همچون هنر قطاعی به کار رفته در آن توسط

کاتب یا توسط هنرمندانی زیر نظر ایشان در کانون کتابت بی‌هق و سبزووار از نواحی خراسان بزرگ انجام گرفته است.

این جزوات با توجه به کتاب‌آرایی کاملی که دارند، می‌توانند به عنوان منبعی مرجع در شناسایی مکتب خراسان و ناحیه‌های نیشابور، بی‌هق و سبزووار در دوره سلجوقی از آن‌ها بهره گرفت. در مجموع جزوات سی‌پاره ابو محمد یحیی، ۴ جزوه قرآنی به شماره‌های ۱۲۳۹۹، ۴۳۴۵، ۴۲۴۰ و ۲۲۰ دارای برگه‌ای هستند که در آن هنر قطاعی به کار رفته است. هنر قطاعی به کار رفته در تمام جزوات دارای الگوی یکسان همچون جزوه قرآنی ۴۲۴۰ موجود در موزه قرآن هستند که از طریق شکل ۳ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. با بررسی این الگو مشخص که هنر قطاعی در دیگر مصاحف دوره سلجوقی ناحیه خراسان به کار رفته است، مانند جزوه قرآنی شماره ۳۵۹۷ مربوط به دوره سلجوقی که دارای همان الگوی به کار رفته در مصاحف مورد بررسی در این پژوهش است.

از دیگر نتایج این پژوهش شناسایی مجموعه جزوات سی‌پاره وقفی وقفی ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی الحسینی است. با توجه به یکسان بودن الگوهای کتابت و تذهیب جزوه ۴۲۴۰ با جزوه ۸۲ که فاقد تاریخ کتابت و وقف است؛ پس می‌توان نتیجه گرفت که هنر قطاعی به کار رفته در جزوه ۸۲ هم مربوط به کانون کتابت و استنساخ خاندان هبه الله الحسینی در بی‌هق است. در جزوه شماره ۸۲ می‌توان هنر قطاعی را به شکل نقوش و گره‌های هندسی مشاهده کرد که با برش کاغذ انجام گرفته است. با وجود عدم دسترسی به تمام جزوات سی‌پاره و همچنین افتادگی اوراق جزوات موجود، در مجموع ۱۵ برگ در ۱۰ الگوی هندسی در میان جزوات شناسایی شد که از طریق جدول ۷ ارائه شدند. با بررسی جلد این مصاحف مشخص شد که از زمان صحافی این جلدها باقی مانده‌اند، وجود طرح‌های هندسی در جلد و تذهیب مصاحف نشان می‌دهد که الگوهای هندسی به صورت ویژه در مصاحف خاندان هبه الله الحسینی به کار رفته است و این الگوی هندسی در هنر قطاعی مجموعه جزوات وقفی ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی هبه الله الحسینی نمود ویژه‌ای یافته است.

نتایج پژوهش‌های گذشته، هنر قطاعی را مربوط به پس از دوره تیموری دانسته‌اند؛ در حالی که با انجام این پژوهش مشخص شد که هنر قطاعی از دوره سلجوقی وجود داشته است؛ از این رو پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده سیر پیشرفت این هنر از دوره سلجوقی تا دوره تیموری مورد پژوهش قرار گیرد. با توجه به شناسایی نقوش هندسی در هنر قطاعی، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده این طرح‌ها مورد بررسی هنری قرار گیرد و میزان تطبیق الگوهای هندسی به کار رفته در آن‌ها با دیگر هنرهای دوره سلجوقی همچون تزئینات معماری، ظروف، منسوجات و کتاب‌آرایی مورد بررسی و تطبیق قرار داده شود. همچنین، پیشنهاد می‌شود با توجه به ارکان نسخه‌شناسی کامل این مصاحف، این منابع را به عنوان مرجعی در شناسایی مصاحف مکتب

خراسان بزرگ در ناحیه بیهق و سبزوار در پژوهش‌های آینده در نظر گرفت و با پژوهش‌های تطبیقی نسبت به شناسایی و معرفی ویژگی‌های مکتب خراسان و کانون کتابت بیهق و خاندان هبه الله الحسینی اقدام کرد.

سپاسگزاری

این طرح پژوهشی در بخش مطالعات نسخ خطی کتابخانه آستانه قدس رضوی انجام گرفته است. در ابتدا از جناب آقای دکتر حسن آبادی به خاطر نظرات تخصصی ایشان و همچنین مدیریت مخطوطات جناب آقای دکتر ایزانلو در مساعدت صورت گرفته در انجام طرح سپاسگزاری می‌کنم. همچنین قدردانی خود را از داوران محترم مقاله به خاطر نظرات ارزشمندشان ابراز می‌دارم.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق). *الذریعه إلى تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۳). *تاریخ ابن خلدون*. ترجمه عبدالمجید آیتی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۶۲). *مطلع الشمس*. مقدمه تیمور برهان لیمودهی. تهران: فرهنگسرا.
- بیهقی، علی بن زید (۱۳۸۵). *لباب الانساب واللقاب والاعقاب*. تصحیح: سید مهدی رجائی. قم: کتابخانه مرعشی.
- خسروبیگی، هوشنگ؛ خسروانی، سپیده (۱۳۹۴). *دلایل مهاجرت نقبای حسینی نیشابور (بنوزباره) به بیهق و نقش آنان در تعمیق تشیع امامی، پژوهشنامه تاریخ اسلام*. ۵(۳)، ۴۹-۷۳.
- خلیلی، ناصر؛ صفوت، نبیل (۱۳۷۹). *هنر قلم (تحول و تنوع در خوشنویسی اسلامی)*. ترجمه: پیام بهتاش، ناصر پورپیرار. تهران: کارنگ
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۵۸). *معارج نهج البلاغه، آینده*. ۱۰. ۸۲۵-۸۳۳.
- ذکاء، یحیی (۱۳۷۹). *هنر کاغذبری در ایران (قطاعی)*. تهران: فروزان.
- شیمیل، آن‌ماری (۱۳۶۸). *خوشنویسی و فرهنگ اسلامی*. ترجمه: اسدالله آزاد. مشهد: آستان قدس رضوی.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۹۷). *احادیث کاشی‌های زرین قام حرم مطهر امام رضا (ع)*. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- کریمی‌نیا، مرتضی (۱۴۰۳). *نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی* (۱۹) یحیی بن هبه الله الحسینی و کتابت قرآن برای وقف بر حرم امام رضا علیه السلام در قرن ششم، *آینه پژوهش*، ۳۵(۱)، ۵۱-۹۵.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). *کتاب آرایبی در تمدن اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مقتدائی، علی اصغر (۱۳۹۴). *دائرة المعارف خط و تاریخ خط و خوشنویسی*. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- منشی قمی، قاضی احمد (۱۳۶۶). *گلستان هنر*. تصحیح: احمد سهیلی خوانساری. تهران: کتابخانه منوچهری.
- مهاجرى، علیرضا (۱۳۹۰). *میانی روش تحقیق*. تهران: چاپار.
- هاشمی‌نژاد، علیرضا (۱۳۸۴). *قطاعی و قطعه*. مطالعات ایرانی، ۴(۸)، ۲۵۵-۲۶۳.

References

- Aghabozorg Tehrani, M. M. (1982). *Al-Dhari'a to the Works of Shi'a*. Beirut: Dar al-Adwaa.
- Ibn Khaldun, Abd al-R. (1984). *History of Ibn Khaldun*. Translated: Abd al-Majid Ayati. Tehran: Cultural Studies and Research Institute.
- Etemad al-Saltanah, M. H. (1983). *The Sun's Origin*. Introduction to Timur Burhan Limodehi. Tehran: Farhangsara.
- Bayhaqi, A. I. Z. (2006). *Labab al-Ansab wa al-Alqab wa al-A'qab*. Edited by Seyyed Mahdi Raja'i. Qom: Mar'ashi Library.
- Khosrobigi, H., & Khosrovani, S. (2015). Reasons for the migration of the Husayni Naqba of Nishapur (Banuzbarah) to Bayhaq and their role in deepening Imami Shi'ism. *Research Journal of Islamic History*, 5(3), pp. 49-73.
- Khalili, N., & Safwat, N. (2000). *The Art of Pen (Evolution and Diversity in Islamic Calligraphy)*. Translated by Payam Behtash, Nasser Pourpirar. Tehran: Karang
- Danesh-Pajouh, M. T. (1979). Ma'arij Nahjul-Balagha. *Ayandeh*. 10. pp. 825-833.
- Zaka, Y. (1990). *The Art of Paper Cutting in Iran (Sector)*. Tehran: Foruzan.
- Schimmel, A. M. (1989). *Calligraphy and Islamic Culture*. Translated by Asadullah Azad. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Qochani, A. (2018). *The Hadiths of the Golden Tiles of the Holy Shrine of Imam Reza (AS)*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astan Quds Razavi.
- Karimi-Niya, M. (2024). The Manuscripts of the Quranic Manuscripts (19) of Yahya bin Hibullah al-Husseini and the Writing of the Quran for the Endowment of the Shrine of Imam Reza (AS) in the Sixth Century. *Ayaneh-e-Pazhuhesh*. 35(1). pp. 51-95.
- Mayel Heravi, N. (1993). *Book Arrangements in Islamic Civilization*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Moqtadaei, A. A. (2015). *Encyclopedia of Calligraphy (History of Calligraphy and Calligraphy)*. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia.
- Munshi Qomi, G. A. (1987). *Golestan Honar*. Edited by Ahmad Soheili Khansari. Tehran: Manouchehri Library.
- Mohajeri, A. R. (2011). *Fundamentals of Research Methodology*. Tehran: Chapar.
- Hasheminejad, A. R. (2005). Section and Piece. *Iranian Studies*, 4(8). 255-263.